

III

SVÖR ÓLÍNU ÞORVARÐARDÓTTUR

Pagalt og hugalt skyli þjóðans barn
(Háv. 15)

ÉG ÞAKKA ritstjórn Griplu fyrir að gefa mér kost á því að birta svör við andmælaræðum þeim sem fluttar voru við doktorsvörn mína við Heimspekideild Háskóla Íslands þann 3ja júní 2000. Svör mín voru á þeirri stundu óundirbúin og flutt af munni fram. Hér gefur því ekki að líta orðrétt viðbrögð við því sem fram kom í andmælum heldur efnislegan enduróm af því sem fram fór við vörnina. Vík ég fyrst að máli dr. Sverris Tómassonar (1. andmælanda) og dr. Einars G. Péturssonar (andmælanda *ex auditorio*). Þar eð ræður þeirra ber að sama brunni, rannsóknarviðhorf beggja er hið sama og báðir áttu aðkomu að doktorsritgerð minni áður en hún var borin upp til samþykktar heimspeki-deildar tel ég eðlilegt að svara þeim í einu lagi.

Hvað eiga hugvísindi að vera?

Áður en ég vík að einstökum efnisatriðum í ræðum andmælanda tel ég rétt að rifja upp hvernig málflutningur þeirra lét í eyrum þennan eftirminnilega laugardag. Hughrifunum sem sköpuðust verður líklega best lýst með tilvitnun í Pröst Helgason blaðamann *Morgunblaðsins* sem var viðstaddur vörnina og gat ekki orða bundist í blaðagrein sem hann birti fáum dögum síðar, þar sem hann spurði „Út á hvað ganga íslensk fræði eiginlega?“ Til upprifjunar gríp ég hér niður í grein Prastar:

Ég býst við að spurningin ... sé ofarlega í huga margra þeirra sem voru viðstaddir doktorsvörn Ólínu Þorvarðardóttur í hátíðarsal Háskóla Íslands á laugardaginn. Þar varði Ólína nýútkomið rit sitt, *Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjöllum og munnmælum* (Háskólaútgáfan 2000). Efni ritsins er afar hnýsilegt en tilgangur þess „er fyrst og fremst sá, að skyggjast inn í aðstæður og atburði 17du aldarinnar, kanna hvort eða á hvern hátt alþýðuviðhorf og lærð hugmyndafræði náðu að skapa skilyrði fyrir þau galdramál sem hér voru háð fyrir dómstólum og umfang þeirra,“ eins og höfundur segir í inngangi. Fram kom í samtali við Ólínu hér í *Morgunblaðinu* á laugardaginn að ýmsar söguskekkjur séu leiðréttar í ritinu, bæði hvað varðar fjölda galdramála, forsendur þeirra og réttargæslu. Þá rekur hún einnig og rannsakar hvernig galdur birtist í

andlegum afurðum þjóðarinnar, bæði fornbókmenntum Íslendinga og munnmælum þeim sem sköpuðust um galdur og íslenska galdramenn þegar frá leið atburðum. Með því móti metur hún ólíkt viðhorf alþýðu og yfirvalda til galdraiðjunnar sjálfrar, sem og þá hugmyndaþróun sem átti sér stað, og viðhorfsbreytingu gagnvart galdri og galdramönnum. Hún sýnir svo fram á að misræmi er á milli sagnageymdarinnar og sagnfræðilegra heimilda, það er alþingisdóma og héraðsdóma í galdramálum hérlandis.

Margt fleira í riti Ólínu vekur athygli, ekki síst sá þáttur þess sem snýr að hugarfari brennualdarmanna, valdatengslum í íslensku samfélagi þessa tíma og eðli galdurs og galdraofsókna. Virtust ýmsar slíkar áhugaverðar spurningar vera augljóst umræðuefni við doktorsvörminna enda mætti þangað mikill fjöldi manna. (Pröstur Helgason 2000)

Blaðamaður greinir svo nánar frá þeim umræðum sem fram fóru við vörminna en lýkur máli sínu á að vekja athygli á því að hvorugur andmælenda virtist „taka gagnrýna afstöðu til meginefnis og niðurstaðna ritsins sem til varnar var“ og bætir við:

... hlýtur það að vekja áleitnar spurningar hvers vegna alvarlegustu athugasemdirnar sem gerðar eru við doktorsrit í íslenskum fræðum snúist um jafn sjálfsögd atriði og gerð heimildaskrár, prentvillur og meðferð heimilda. Mætti ætla að doktorsrit ætti að gefa tilefni til annars konar umræðu.

Í raun er þetta orðaskak um stafkróka hlálegt og ekki hægt að bjóða doktorsefni sem hefur unnið að verkefni sínu undir stjórn fróðra manna í mörg ár upp á annað eins. Því miður endurspeglar það samt sem áður ákveðna togstreitu innan íslenskra fræða þar sem stafkrókaleyfishafar neita að skilja þá sem vilja hugsa stærra (Pröstur Helgason 2000).

Ekki leynir sér hvernig blaðamanni er innanbrjósts eftir að hafa orðið vitni að umræddri doktorsvörn, og má þá nærri geta hvaða hugrenningar hafa farið af stað innra með öðrum sem stóðu nær doktorsefninu. En grein Prastar er athyglisverð fyrir fleira, ekki síst það að honum virðist hafa tekist það á fáum dögum sem tveimur andmælendum tókst ekki á mörgum mánuðum, jafnvel misserum: Að koma auga á megininntak ritgerðarinnar og umræðufleti hennar. Segir það allnokkuð um frammistöðu þeirra félaga og samverkamanna, Sverris Tómassonar og Einars G. Péturssonar.

Aðkoma andmælenda að doktorsritgerðinni

Áður en lengra er haldið er rétt að rifja hér upp aðkomu þeirra Sverris og Einars að doktorsritgerð minni á meðan hún var í vinnslu. Er það gert til þess að skýra samhengi málsins fyrir lesendum sem og vinnuaðferðir þeirra starfsbræðra.

Sverrir Tómasson var einn þeirra manna sem ég leitaði persónulegrar ráðgjafar hjá, á meðan ég sat við skriftir. Árið 1998 sýndi ég honum í trúnaði handrit að uppkasti ritgerðarinnar og bað hann gagnrýna. Tók hann erindinu vel, las handritið og tók afstöðu til ýmissa atriða sem hann gaf mér gagnlegar ábendingar um, meðal annars varðandi heimildaskrá. Rúmu ári síðar var hann skipaður í dómnefnd og urðu þá skjót umskipti á háttarni hans öllu. Er síst ofmælt að ræða hans við doktorsvörminna hafi komið eins og þruma úr heiðskíru lofti, og var nú ýmislegt í ritinu orðið tilefni digurmæla sem ekki var það áður. Málflutningur andmælandans dæmir sig vitanlega sjálfur, en hér aftar verður þó tekið á þeim efnisatriðum sem óhjákvæmilegt er að svara, þó ekki væri til annars en að gefa lesendum kost á að fella eigin dóm um það hversu farsælt það er fyrir fræðumræðuna að skjóta flugur með fallbyssum.

Ræða dr. Einars G. Péturssonar við dokorsvörn mína sætti nokkrum tíðindum þar eð hann reis upp úr sal sem sjálfskipaður andmælandi. Raunar eru andmæli *ex auditorio* ekki óþekkt fyrirbæri við doktorsvarnir, hvorki hérlandis né erlendis. Hinsvegar er óvenjulegt að maður sem setið hefur í doktorsnefnd skuli kveðja sér hljóðs til að andmæla sömu doktorsritgerð frammi fyrir háskólasamfélaginu; þeim aðilum sem hafa treyst honum til þess verks að vera doktorsefninu til ráðuneytis á vinnsluferli ritgerðarinnar.

Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjöllum og munnmælum er fyrsta doktorsritgerðin sem tekin er til varnar við heimspekideild Háskóla Íslands sem lokaáfangi formlegs doktorsnáms, eftir að það var tekið upp við deildina haustið 1991.

Slíkt nám vekur óneitanlega ýmsar spurningar, sem ekki voru til, þegar enginn sérstakur leiðbeinandi var til aðstoðar doktorsefni og er á vissan hátt ábyrgur fyrir ritgerðinni og framgangi hennar

segir Einar í upphafi síns máls, og veltir því síðan fyrir sér hvort ekki komi til greina „að skilja þau próf frá eldri doktorsprófum með öðrum titlum“. Þetta er vissulega athugunarefni, því skiljanlega hljóta doktorsritgerðir sem unnar eru undir leiðsögn og með tilstyrk sérfræðinga að vera meiri slægur fyrir fræða-

starf almennt, heldur en sérfræðirit unnin án tilsagnar, þótt varin séu. Um þetta atriði vil ég þó ekki deila við Einar.

Honum verður ennfremur tíðrætt um „vísindalega þjálfun“ þeirra er leggja stund á doktorsnám við heimspekideild og er ekki laust við að þar sé broddur sem ætlaður er öðrum en mér. Ég vil hinsvegar nota tækifærið og þakka öllu því ágæta fólki sem hefur kennt mér og leiðbeint á stigum fræðanna við Háskóla Íslands til þessa.¹

Eins og fram hefur komið átti Einar G. Pétursson sæti í doktorsnefnd þeirri sem mér var skipuð til ráðuneytis árið 1996. Með honum í nefndinni voru þeir dr. Vésteinn Ólason (sem síðar varð formaður dómnefndar) og dr. Jón Hnefill Aðalsteinsson, aðalleiðbeinandi minn. Er skemmst frá því að segja að Einar setti sig frá upphafi í hlutverk dómnefndarmanns og andmælanda en ekki í það leiðbeinandahlutverk sem honum var þó ætlað. Hann skrifaði ófáar greinargerðir í löngu máli um skoðun sína á ýmsum atriðum ritgerðarinnar og gerði margvíslegar athugasemdir. Lutu þær flestar að textafræði og strangri kröfu um frumrannsóknir heimilda. Svo langt gekk sú krafa, að atriði sem höfðu ekkert að gera með efnistösk ritgerðarinnar urðu honum tilefni til þess að krefjast frumrannsóknar. Eitt dæmi af mörgum, er vísan „Margur fer sá eldinn í“ sem vitnað var til í upphafi inngangs (ÓP 2000:13) og gerð er grein fyrir í neðanmálsgrein á sömu blaðsíðu, þar eð hún hefur birst víða. Vísan er sett fram samhengisins vegna, og sem nokkurskonar augnakonfekt fyrir lesendur. Einar taldi ástæðu til þess að fara í frumrannsókn á handritum vísunnar. Slík rannsókn — þó að ágæt geti verið í sjálfu sér — átti ekkert erindi inn í verk mitt, þar eð vísnaverð sautjándu aldar var þar ekki til umfjöllunar. Fjölmörg dæmi af þessu tagi voru borin á borð doktorsnefndarinnar, og var afstaða tekin til þeirra allra. Sumt voru ágætær ábendingar sem farið var eftir, annað þótti óþarft og var því hafnað. Það væri að æra óstöðugan að ætla að gera hér grein fyrir öllum þeim sparðatfningi — en sannleikurinn er sá að allar athugasemdir Einars voru *teknar til athugunar* af doktorsnefnd og doktorsefni, ýmsar þeirra voru ennfremur teknar til *greina* að því marki sem rannsóknarnálgun verksins leyfði. Hitt er jafn ljóst að í ákveðnum atriðum varð Einar undir í nefndinni.

¹ Til fróðleiks má geta þess fólks hér (í tímaröð): Bjarni Guðnason, Hreinn Benediktsson, Sveinn Skorri Höskuldsson, Ólafur Jónsson, Baldur Jónsson, Njörður P. Njarðvík, Silja Aðalsteinsdóttir, Kristján Árnason, Höskuldur Práinsson, Vésteinn Ólason, Páll Skúlason, Mikael Karlsson, Vilhjálmur Árnason, Þorsteinn Gylfason, Arnór Hannibalsson, Dagný Kristjánsdóttir, Helga Kress, Ástráður Eysteinnsson, Davíð Erlingsson, Hallfreður Örn Eiríksson, Jónas Kristjánsson, Jón Hnefill Aðalsteinsson og Matthías Viðar Sæmundsson auk þeirra Sverris Tómassonar og Einars G. Péturssonar. Sömuleiðis er vert að nefna leiðbeinendur mína við Hafnarháskóla: Birgitte Rørbye, Michael Chesnutt, Gustav Henningsen og Bengt Johnson.

Samkvæmt áherslum Einars hefði ritsmíðin átt að verða ítarleg texta- og bókfræðirannsókn *allra* þeirra heimilda sem unnið var með. Forsendurnar sem lagðar voru til grundvallar í upphafi verks voru hinsvegar allt aðrar. Þá þegar var sú stefna tekin, í samráði við aðalleiðbeinanda, að ritgerðin yrði þjóð- og bókmenntafræðileg rannsókn á sviði menningarsögu, eins og fram kemur í inn-gangi hennar (ÓP 2000:14–15). Texta- og handritafræði eru að sjálfsögðu þarf-ar fræðigreinar, svo langt sem þær ná, en hugvísindi snúast um fleira en staf-króka. Í hugvísindum gildir ekki síst að horfa *yfir* sviðið fremur en *ofan í það*.

Þar eð ræða Einars fjallar *ekki* um „þekkingarsköpun og efnisafmörkun hvorki almennt og yfirleitt né í verkinu *Brennuöldin*“ eins og hann sagði sjálfur í upphafi síns máls er ástæðulaust að svara honum frekar. Ég tel heldur ekki efni til að fjölyrða um þá djúpu gjá sem skilur að hin sértæku rannsóknarviðhorf hand-ritafræðingsins og viðhorf þeirra hugvísindamanna sem fást við víðara samhengi menningarsögurannsóknna. Sá munur er í rauninni svo auðsær að honum má lýsa í fjórum línunum, sem verða lokaorð mín til Einars G. Péturssonar að sinni:

Ýmsir að lágu lúta og gá
í laufið, augum fránum.
Skjöplast þar mörgum skýrt að sjá
skóginn fyrir trjánum. (Ó.P.)

Svar við ræðu 1. andmælanda.

Ræða dr. Sverris Tómassonar einkenndist af lítt ígrunduðum stóryrðum um sértæk atriði. Málflutningur andmælandans er óskiljanlegur í ljósi þeirrar ábyrgðar sem ætla mætti að menn finni til í því hlutverki, enda er doktorsvörn lokaáfangi á löngum náms og fræðiferli sem tekur fjölda ára. Sverrir Tómas-son hafði níu mánuði til þess að undirbúa andmælaræðu sína, og hafði auk þess haft uppkast ritgerðarinnar undir höndum löngu fyrr. Í framsögu sinni varð honum á að fara með staðleysur og útrúsnúninga auk þess sem hann horf-ir framhjá rannsóknarniðurstöðum verksins. Af því sem fram hefur komið í blaðaskrifum hans síðar er einnig ljóst að hann hefur ekki tekið trúnaðarhlut-verk sitt alvarlega, og virðist meira í mun að kasta rýrð á verk mitt fremur en að *gagnrýna* það, eins og honum var þó falið. Skal nú nánar vikið að einstök-um efnisatriðum í hans máli. Eru það einkum eftirfarandi fullyrðingar sem hér verða teknar til umræðu og hraktar:

- Að heimildaskrá verksins sé „óskapnaður“ og að „doktorsefni hafi enga hugmynd um það haft hvernig eigi að ganga frá slíkri skrá“.
- Að heimildir sem andmælandi tilgreinir séu ranglega flokkaðar í heimildaskrá.
- Að heimildaskráin sé „morandi í prentvillum“.
- Að „ekkert samræmi“ sé í „upptekningu titla á enskum ritum og ritgerðum“ þar sé „ýmist stór eða lítill stafur“.
- Að í heimildaskránni séu „brotnar flestar þær reglur sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms“.
- Að doktorsefni hafi ekki „kynnt sér nokkur rit sem flest varða að einhverju leyti verkefni hennar“ og „kannist ekki við“ ýmis handrit og útgáfur sem nánar verða rædd á eftir.
- Að doktorsefni hafi „ekki séð ástæðu til að kanna“ mikilvæga 17. aldar heimild, nefnilega dómabók Þorleifs Kortssonar.

Í Lögum um réttindi og skyldur opinberra starfsmanna ríkisins, nr. 70, 11. júní 1996, er kveðið á um starfsskyldur þeirra sem gegna störfum í þjónustu ríkisins. Þar sem segir í 14. grein, IV. kafla:

Starfsmanni er skylt að rækja starf sitt með alúð og samviskusemi í hvívetna. Hann skal gæta kurteisi, lipurðar og réttsýni í starfi sínu. Hann skal forðast að hafast nokkuð það að í starfi sínu eða utan þess sem er honum til vanvirðu eða álitshnekkis eða varpað getur rýrð á það starf eða starfsgrein er hann vinnur við.

Ég læt lesendum sjálfum eftir að meta hvort orðbragð Sverris Tómassonar sé í góðu samræmi við lögbundnar skyldur hans og opinbert trúnaðarhlutverk sem dómnefndarmanns og andmælanda við doktorsvörn.

Frágangur heimildaskrár

Til stuðnings þeirri fullyrðingu að undirrituð „hafi enga hugmynd um það haft hvernig eigi að ganga frá“ heimildaskrá bendir Sverrir Tómasson á tvær smávægilegar efnisvillur í heimildaskrá. Í öðru tilvikinu vantar útgáfustað, í hinu hefur blaðsíðutal greinar fallið niður. Andmælandi gerir réttmæta athugasemd við framsetningu þjóðsagnasafns Arngríms F. Bjarnasonar sem er þannig skráð í heimildaskrá: „Arngrímur F. Bjarnason 1909–59: *Vestfirskar þjóðsögur og*

sagnir I–III. Reykjavík“ (ÓP 2000:396). Eins og andmælandi bendir á kom fyrsta bindið út á Ísafirði, en hin tvö í Reykjavík þar sem fyrsta bindið var síðar gefið út og nákvæmast hefði verið að sértaka frumútgáfu fyrsta bindis. Hér villti um fyrir undirritaðri hvernig ritið er skráð í Gegni, bókaskrá Landsbókasafns. Það fór þó ekki fram hjá haukfránum augum andmælandans.

Hinsvegar bregðast arnsjónir Sverris Tómassonar þegar kemur að athugasemd varðandi uppsetningu heimildaskrárinnar. Í því efni gagnrýnir hann að þar skuli vera „verk sem með réttu hefðu átt að vera í handritaskrá, eins og t.d. *Ævir lærðra manna* eftir Hannes Þorsteinsson“. Hér hefði andmælandinn mátt lesa betur, því ef flett er upp í handritaskránni má glöggst sjá „ÞÍ Hannes Þorsteinsson, *Æfir lærðra manna*“ ásamt tilvísunartákni [ÞÍ HP *Æfir*] (ÓP 2000: 395). Í aðalheimildaskránni er hinsvegar að finna millitilvísun í Hannes Þorsteinsson, fyrir þá sem vilja leita eftir stafrófsröð nafna. Slíkar millitilvísanir eru fyrst og fremst til hægðarauka fyrir lesendur sem ekki eru fæddir með þá vitneskju til dæmis að „ÞÍ HP *Æfir*“ standi fyrir Hannes Þorsteinsson: *Æfir lærðra manna*, eða að Annál Magnúsar Magnússonar sé að finna í *Safni til sögu Íslands* IV, svo annað dæmi sé tekið.

Prentvillur í heimildaskrá

Fullyrt er í ræðu 1. andmælanda að heimildaskrá sé „morandi í prentvillum, bæði í titlum, innlendum sem erlendum“. Gaumgæfilegur yfirllestur á heimildaskránni hefur leitt í ljós eftirfarandi hnökra: Á einum stað vantar skáletur á titil, á einum stað eru röng línuskipti, tvisvar má greina tvöfalt bil milli orða og þrisvar sinnum birtist þankastrik í stað þriggja punkta á styttnum titli. Heimildaskráin sem er 25 blaðsíður telur ríflega 720 titla, og læt ég lesendum eftir að meta hvort yfirlýsing andmælandans um prentvillumorið fær staðist.

Samræmi í enskum ritatitlum

Sverrir Tómasson fullyrðir að „ekkert samræmi“ sé í „upptekningu titla á enskum ritum og ritgerðum“ þar sem sé „ýmist stór eða lítill stafur“. Því er til að svara að enskir titlar í heimildaskrá eru teknir upp eins og þeir standa á titilsíðum bóka. Á þessu er ein undantekning og er það yfirsjón. Sú regla gildir í enskum titlum að í aðaltitli eru hástafir í upphafi nafnorða, en því er misjafnlega farið í undirtitlum. Dæmi um þetta er ritgerð Einars Pálssonar í sérprenti

Mímis 1993 þar sem titillinn skráður þannig: *Pythagoras and Early Icelandic Law. A lecture given at the sixteenth World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy*. Þessi ritháttur heldur sér í heimildaskrá. Annað hreinna dæmi er rit Alans MacFarlanes sem er þannig á hans eigin titilsíðu: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study ...*, — þ.e.a.s. hástafir eru hafðir í upphafi orða í aðaltitli, en ekki í undirtitli, og er sá ritháttur tekinn upp í heimildaskrá *Brennualdar*. Þessi staðreynd hefur villt andmælanda sýn og leitt hann út á slóðir ofyrða um þetta efni.

Af ofansögðu má ljóst vera að Sverrir Tómasson færir heldur veigalítlar stoðir undir þá fullyrðingu sína að í heimildaskrá ritsins séu „brotnar flestar þær reglur sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms“. Þau orð eru ekki svaraverð, því það blasir við hverjum óblindum manni að uppsetning heimildaskrárinnar er í samræmi við hefðbundinn frágang heimildaskráa í hugvísindaritum eins og hver og einn getur kynnt sér sem hefur slík rit við höndina. Er endá óhugsandi að heimspekideild hefði tekið ritið til varnar, hvað þá að það hefði verið samþykkt sem doktorsrit, ef svo hefði ekki verið. Orð og gerðir andmælandans stangast hér á, því hann samþykkir með eigin undirskrift þann gjörning heimspekideildar að sæma mig „hæstum heiðri í heimspekilegum vísindum“, eins og doktorsgráðan er skilgreind í því skjali, og þetta gerir hann þvert á eigin stóryrði.

Efnistöð og „þekking“

Það má kallast vel sloppið, eftir allt sem á undan er gengið, að 1. andmælandi skuli komast að þeirri niðurstöðu að meðferð heimilda sé „viðunandi“ í ritinu sjálfu. Engu að síður efast andmælandi um að ég hafi lesið tvær greinar um íslenska þjóðfræði frá síðustu árum, af því hann finnur hvoruga í heimildaskrá. Greinarnar eru mér vel kunnar sem og flestum íslensku- og þjóðfræðingum. Báðar hefðu þær að ósekju mátt standa í heimildaskrá, þó að við hvoruga þeirra hafi verið stuðst. Samantekt Gísla Sigurðssonar um þjóðsögur í *Íslenskri bókmenntasögu* III er yfirlitsgrein um þjóðsagnaskráningu og þjóðfræðastarf fram á okkar daga, unnin upp úr heimildum sem velflestar er að finna í heimildaskrá *Brennualdar*. Bætir hún litlu við það sem þjóðfræðinemar hafa kynnst í almennu BA-námi og má m.a. lesa í greinum Jóns Hnefils Aðalsteinssonar í *Íslenskri þjóðmenningu* V og VI (1988 og 1989). Hitt má til sannsvegar færa að grein Viðars Hreinssonar „Tvær heimsmyndir á 17. öld“ sem birtist í *Gudamjöður og arnarleir* 1996 hefði mátt taka inn í umræðu ritgerðar-

innar um ólíka orðræðu stjórnsýslu og alþýðu ásamt vangaveltum um menn-ingarleg áhrif og straua frá meginlandi Evrópu. Engar niðurstöður býður sú umræða þó upp á að sinni, þar sem rannsóknir skortir í þessu efni.

Undarlegt þykir andmælanda að birt skuli tilvitnun upp úr *Malleus Maleficarum Maleficas* á latínu en að síðan skuli stuðst við enska þýðingu á ritinu. Virðist hann álíta að þar með hafi doktorsefnið viljað flagga fáfengilegri latínukunnáttu. Tilefni umræddrar tilvitnunar er þó allt annað, og hefði andmælandi líklega áttað sig á því hefði hann litið á útgáfuár latneska ritsins sem er 1615. Þetta 386 ára gamla eintak af *Nornahamrinum* uppgötvaði ég fyrir tilviljun á Landsbókasafninu þegar ritgerðin var langt komin, og þótti bæði mér og leiðbeinanda mínum viðeigandi að hefja fyrstu tilvitnun í Nornahamarinn upp úr því. Mér vitanlega er þetta eina eintak Nornahamarsins sem til er hér á landi á latínu. Finnist annað er mér stórlega til efs að það geti verið eldra. Bókin er hinsvegar orðin lúin, blöðin þurr og kjölurinn harður, svo þetta eintak varð ekki notað að neinu gagni. Það má því segja að tilvitnunin hafi þjónaði einskonar viðhafnarhlutverki sem fyrsta tilvísun í ritið, auk þess sem með henni var vakin verðskulduð athygli á þessu stórmerka gagni í bókakosti Landsbókasafns.

Hinsvegar þykir mér full langt seilst þegar andmælandi sér ástæðu til þess að upplýsa háskólasamfélagið um merkingu orðanna *tabula quaestionum*, sem hann álitur að undirrituð hafi ekki skilið (og þá væntanlega ekki viðstaddir heldur, eða hvað?). Með fullri virðingu fyrir latínukunnáttu 1. andmælanda, þá held ég að þetta hafi verið óþarfi.

Rittengsl og lærð orðræða á 17. öld

Einhver slægur er í þeim hluta andmælanna sem lúta að lærðri orðræðu á 17. öld, að svo miklu leyti sem athugasemdirnar koma ritgerð minni beinlínis við. Menn hafa all lengi velt því fyrir sér að hve miklu leyti sé unnt að draga ályktanir um rit- og hugmyndatengsl í ljósi málfars einstakra samtímaheimilda á 17. öld — og dregið í efa að *Character bestiae* eftir séra Pál prófast Björnsson í Selárdal sé undir eiginlegum áhrifum frá *Nornahamrinum* þrátt fyrir sláandi orðalagslíkingar sem ég bendi m.a. á í *Brennuöldinni* (ÓP 2000:37, nmgr.).² Sverrir Tómasson telur að það hefði verið

² Því má skjóta hér inn að Matthías Viðar Sæmundsson hefur í ritgerð sinni „Galdur og geðveiki“ (2001:381) fullyrt að Páll í Selárdal hafi mun fremur orðið fyrir áhrifum af riti Johannis Weyers *De Præstigiis Dæmonum* (1583) heldur en *Nornahamrinum* eftir þá Sprenger og

ómaksins vert að kanna Character bestíæ — og í því sambandi hefði mátt bera það málfar saman við dóma og röksemdafærslu ... með öðrum orðum sagt, hvernig koma dómsorð heim og saman við hugmyndafræði Nornahamarsins eða rit Páls í Selárdal?

Þetta er athygli vert svo langt sem það nær. Ég skil orð andmælanda svo, að hann telji ómaksins vert að greina sérstaklega orðræðu *Characters bestíæ* (því varla heldur hann að það rit hafi verið *ókannað* í rannsókninni) með hliðsjón af galdradómum. Orðræða beggja heimildaflokka blasir þó við í *Brennuöldinni* eins og lesendur geta séð ef þeir fletta upp í viðaukum bókarinnar og líta á málfar og hugmyndafræði þeirra 134ra dóma sem þar eru birtir (ÓP 2000: 337–391). Umfjöllun verksins um þjóðsögur og munnmæli frá ýmsum tímum býður sömuleiðis upp á handhægan samanburð á ólíkri orðræðu, enda er sú umræða til staðar í ritinu (ÓP 2000: 18, 64, 189, 219, 320 o.v.).

Um útbreiðslu lærðra rita á sautjándu öld er fátt að segja þar sem það efni hefur ekki verið rannsakað, þó að vert væri. Er ástæðulaust að ætla annað en að lærðar bækur hafi gengið innan tiltölulega þröngs hrings lesinna manna á Íslandi, án þess þó að sú miðlun hafi einskorðast við klerklærða eingöngu. Ljóst er af orðalagi dóma og réttarskjala að orðræða stjórnsýslunnar er undir áhrifum af kirkjulegum áróðri um vald djöfulsins í veröldinni og vélar hans, eins og bent hefur verið á.³

Andmælandi telur að vert hefði verið að

kanna hvort hugmyndin um að kvennahópur ríði loft og lög þekkest í íslenskum heimildum áður en Nornahamarinn kemst undir koddann hjá merkisklerkum hér á landi á 17. öld.

Kramer sem þó er mun eldra (Köln 1486). Nornahamarinn var hinsvegar óumdeilt höfuðrit djöflafræðinga á fimmtándu og fram á sautjándu öld, og verður ekki betur séð en að önnur djöflafræðirit hafi stuðst við orðræðu og kenningar þeirra Sprengers og Kramers. Þau „tengsl“ sem menn þykjast sjá við önnur og yngri rit en *Nornahamarinn* eru m.ö.o. afleidd, og því tilgangslítið að fjölyrða um þau. Vert er að nefna að hvorugt ritið er að finna í bókaskrá Brynjólfs biskups Sveinssonar í Skálholti (Jón Helgason 1948: 116–122). Hinsvegar var *Nornahamarinn* í bókakosti guðfræðistúdenta í Kaupmannahöfn, líkt og önnur djöflafræðirit. Vangaveltur um áhrif yngri rita á lærða menn hér á landi eru því örökstuddar getgátur.

³ Ólína Þorvarðardóttir 2000: 216–18, 219, 311, 320–22; enn fremur sama rit 18–26; 64 og 189. Handritasöfnun og fornfræðastarf sautjándu aldar beindist einkum að fornþekknunum en hafði að sjálfsögðu engin áhrif á útgáfu guðsorðabóka auk þess sem hún raskaði lítt þeim alþýðmenntum sem ætla má af rímnakveðskap, munnmælum, annálum og galdrakverum að menn hafi haft um hönd. Sjá einnig um þetta Viðar Hreinsson 1996: 159.

Þetta atriði þarf raunar lítillar könnunar við. *Kveldriður, túnriður, valkyrjur og hamhleypur* eru þekktar úr fornþómenntum okkar, eins og fram kemur í doktorsritgerð minni.⁴ Sömu hugmyndir eru þekktar í Evrópu frá því á tíundu öld og jafnvel fyrr. Þær birtast m.a. í frásögn *Canon Episcopi* af loftreiðum Dífönu og Herðísar, eins og tíundað er í *Brennuöldinni* (bls. 27–28). Athugasemd andmælandans um þetta efni er því óþörf, og dregur ekki fram rétta mynd af umræðu ritsins um þetta efni. Þar á ofan tel ég full mikið sagt að *Nornahamarinn* hafi komist „undir koddann hjá merkisklerkum hér á landi á 17. öld“ eins og andmælandi fullyrðir, þó að sýnt hafi verið fram á að þeir þekktu innihald hans, sumir hverjir (sbr. 2. nmgr. hér að framan).

Hugtakanotkun

Umfjöllun andmælandans um skilgreiningar hugtaka og fræðileg efnistöð þar að lútandi bera vott um vanþekkingu á þeirri fræðahæfð sem ríkir innan þjóðfræða. Hann kemur því skakkur inn á þann umræðuvettvang — af merkilegu sjálfsöryggi þó. Sverrir áttar sig t.a.m. ekki á þeirri áherslu sem þjóðfræðingar um allan heim leggja á mikilvægi þess að *virða tungutak hvers tíma* og nota ekki hugtök frá seinni tímum yfir fyrri tíðar fyrirbæri sem eiga sér gildishlaðin heiti. Vandaðir fræðimenn á borð við Merete Birkelund, myndu til dæmis ekki láta sér til hugar koma að nota hugtökin *heks* eða *hekseri* yfir þá fjölkyngis- iðju sem tíðkaðist í Danmörku fyrir 1686, þar eð orðin koma ekki fyrir í samtímaheimildum fyrr en þá (Birkelund 1983:32). Sama gengur mér til með því að nota ekki hugtökin *svartur* galdur og *hvítur* yfir galdraiðju sautjándu aldar, þar eð *hvítigaldur* og *svartigaldur* virðast ekki hafa verið til í íslensku máli á þeim tíma sem til umfjöllunar er, og verða því ekki notuð nema yfir þær gerðir galdurs sem falla að evrópskri kirkjuhugmyndafræði. Verður enda að gera greinarmun á þeim góðgöldrum sem t.d. eru nefndir í Grógaldri (er. 5–14) og helgikuklinu sem jafnvel kirkjunnar menn notuðust við síðar. Viðlíka greinarmun þarf að gera á *svartagaldri* og *fordæðuskap* þar sem annað tilheyrir kirkjuhefðinni en hitt á sér dýpri rætur í þjóðlegri hefð.⁵ Í þessu sambandi hefði Sverrir mátt íhuga og lesa betur það sem um þetta segir í *Brennuöldinni*:

⁴ Ólína Þorvarðardóttir 2000:226–40 (þó einkum 235–237) og 293–94.

⁵ Sjá enn fremur hvernig um þetta er fjallað í *Brennuöldinni* (Ólína Þorvarðardóttir 2000:117).

Hliðstæða góðgaldranna, og nánast samheiti við þá, er hinn svokallaði *hvítigaldur* sem unninn var í góðu skyni, jafnvel með aðstoð helgra gripa, vígðs vatns, særingarbæna og guðsorða, eins og dæmi eru um erlendis frá. Hugtakið hefur þannig kirkjulega tilvísun (enda amaðist kirkjan ekki við hvítagaldri fram eftir öldum) og er komið inn í málið sem þýðing úr erlendum málum (E: white magic), þar sem það er allgamalt að því er virðist. Hér á landi er þetta litgreiningarorðalag galdursins hinsvegar ungt, enda hef ég ekki enn rekist á hvorki hvíta- né svartagaldur í íslenskum 17du aldar heimildum, þaðan af síður í fornþókmenntum. Í Nýja annál frá 1407 er þó talað um „svartkvonstir“ í sambandi við galdrabrennu á Grænlandi (Ólína Þorvarðardóttir 2000:23).

Inn í þessa umræðu um tímatengda hugtakanoktun hefur tvinnast önnur vangavelta um aðgreiningu trúar og galdurs, eins og fram kemur í riti mínu:

Bent hefur verið á að andstætt trúmanninum sem lýtur guði sínum í tilbeiðslu og *biður* um náð taki galdramaðurinn valdið í sínar hendur, beygi yfirskilvitleg öfl til hlýðni við sig og vilja sinn. Sú aðgreining kemur fyllilega heim og saman við þjóðlega galdraiðju þar sem völván, seiðskrattinn eða fordæðan eru þau sem valdið hafa. Öðru máli gegnir um nornina. Á meðan fordæðan skipar fyrir er það nornin sem hlýðir; hún lýtur valdi yfirboðara síns, þjónar og tilbiður. Nornin er því *trúmaður* í þeim skilningi sem hér er lagður í það orð (Ólína Þorvarðardóttir 2000:25–26).

Sá greinarmunur sem gerður er á *kirkju* og *þjóð* í þessu sambandi lýtur einmitt að þessum mun, þar sem þjóðin stendur fyrir hina ólærðu alþýðu og aldagamla menningarhefð andspænis innleiddri hugmyndafræði af kirkjulegum toga. Taflan sem andmælandi vísar til á bls. 24 skipar hugtökunum inn í þetta samhengi — en eins og allar töflur, er hún að sjálfsögðu einföldun, sett fram til að sýna með skematískum hætti það sem rætt er nánar í textanum.

Yfirsjónir andmælanda og hálfkveðnar vísur

Sverrir Tómasson fer með hálfkveðnar vísur þegar hann víkur máli sínu að skikkan Odds biskups Einarssonar sem birt var á prestastefnu að Kýraugastöðum 1592 og vitnað er til í doktorsritgerð minni.⁶ Mikilvægi heimildarinnar fer

⁶ Lbs 101 4to bls. 144 og innskot af spássfu bls. 122; sbr. Ólína Þorvarðardóttir 2000:88.

ekki framhjá andmælandanum; honum er ljóst að hún varpar ljósi á hugarfar lærðra manna undir lok sextándu og við upphaf sautjándu aldar. Hann tekur þó þann undarlega krók á leið sína að draga í efa að umrædd orð hafi „hrotið úr penna Odds Einarssonar“ án þess að færa fyrir því rök; segir að ef svo sé, þá mun hér vera „komin marktæk heimild um álit hans á þvílíku atferli og mætti ætla að hún segði eitthvað um hugarfar samtíðarmanna hans“. Þetta stílblagð andmælandans er víðar að finna í hans máli. Það sem á eftir fylgir um þetta efni er auk þess rökleysa — eða hártoganir — sem þarflaust er að ræða nánar, enda bið ég lesendur að kynna sér einfaldlega það sem um þetta efni er sagt í doktorsriti mínu á tilvitnuðum stað.

En það er ekki nóg með að andmælandinn tali í hálfkveðnum, vísunum — honum verða einnig á yfirsjónir sem ósjálfrátt leiða hugann að hans eigin full-yrðingum um

brot á flestum þeim reglum sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms og ætlast er til að þeir fylgi þegar fram í sækir.

Þegar hefur verið minnst á staðleysur í máli hans varðandi heimildaskrána. Aftur verður honum fótaskortur þegar talið berst að Dómabók Þorleifs Kortssonar. Hann segir:

Neðanmáls á bls. 103 nefnir hún [Ólína] að enn sé til dómabók Þorleifs [Kortssonar] í Þjóðskjalasafni en hefur þau orð um að hún hafi *ekki séð ástæðu til að kanna hana*, enda segi hún fátt um yfirheyrslur hans og framgöngu í galdramálum. Hér tel ég að hún hefði getað fengið einhverja vitneskju um hversu vel Þorleifur var að sér í lögum og það hefði getað varpað einhverju ljósi á dóma hans í galdramálum. (Innskot og leturbr. ÓP)

Þessi orð eru óskiljanleg í ljósi þess hvernig dómabókin er notuð og rædd í riti mínu. Er skemmst frá því að segja að dómabókin er notuð þar í *þaula* og til hennar vitnað a.m.k. tólf sinnum.⁷ Til dæmis segir á tilvitnuðum stað:

Dómabók Þorleifs er varðveitt í Þjóðskjalasafni (PÍ Skjs Öx Þorl Kort). Hún hefur að geyma embættisfærslur hans á tilteknu tímabili (1670–78) en segir fátt um yfirheyrslur hans og framgöngu í galdramálunum

⁷ Ólína Þorvarðardóttir 2000, 103, 109, 166, 336, 353, 357, 358, 362, 364.

sjálfum. Hversu trúr Þorleifur hefur verið gildandi lögum í embættisfærslu sinni og dómsuppkvaðningum er rannsóknarefni sem ekki heyrir undir svið þessarar umfjöllunar, en væri athugunarefni fyrir áhugamenn um réttarsögu. Að minnsta kosti er vitað að hann sá ekki ástæðu til þess að fara með alla brennudóma til þings, þótt svo bæri að gera ... (Ólína Þorvarðardóttir 2000:103, nmgr. 151 — leturbr. hér)

Hér er m.ö.o. verið að greina lesendum frá innihaldi þessarar heimildar, segja frá því að hún gefi fáar upplýsingar aðrar en innfærslu dóma, og að hún spanni einungis átta ára tímabil (síðustu átta árin í embættistíð Þorleifs). Hér er ekki vikið einu orði að því að bókin hafi ekki verið „könnuð“ — þvert á móti. Í greinargerð fyrir heimildanotkun í viðaukum kemur auk þess fram að umrædd dómabók er ein þeirra heimilda sem liggur til grundvallar umfjölluninni um galdradóma sautjándu aldar, en þeir eru raunar allir birtir eftir ýmsum heimildum í riti mínu (ÓP 2000:336–391). Vert er að árétta að frægustu dóma Þorleifs Kortssonar er ekki að finna í dómabók hans.

Nokkuð löngu máli eyðir andmælandi í það að ræða hugarheim Jóns Guðmundssonar lærða og telur að undirrituð hefði mátt kanna fleiri heimildir en þó er gert. Nefnir hann í því sambandi handritið „Sth papp 64 fol“ í Konunglega bókasafninu í Stokkhólmi. Hann hefði þó ekki þurft annað en að skoða handritaskrána til þess að sjá þetta gagn í hópi heimilda ritsins (ÓP 2000:395). Hitt er annað mál að ekki þótti ástæða til þess að fara út í sértækan samanburð á þessu handriti og endursögn dómabóka, enda má spyrja um tilganginn með því. Andmælandi svarar því ekki heldur hvað það hefði átt að þýða. Í umfjöllun ritsins kemur glöggt fram að lærðir menn, innan lands sem utan, leituðu eftir sértækri þekkingu Jóns lærða, þ.á.m. Brynjólfur biskup Sveinsson og Ole Worm (ÓP 2000:96–97). Engin dul er dregin á það í *Brennuöldinni* að Jón Guðmundsson lærði var sérstæður, sjálfmenntaður alþýðumaður sem skar sig úr hópi alþýðumanna á hans tíð, en naut þó aldrei almennrar viðurkenningar sem lesinn maður, því hann lifði „á þeirri öld, sem spillti upplagi hans og hæfileikum“ eins og bent hefur verið á.⁸

Ekki tel ég mig færa um að svara örökstuddum getgátum andmælandans um að tiltekin galdrakver (*Bót eður viðsjá* og *Skálholtsskræða*) hafi verið ólíkleg til þess að ná útbreiðslu á Íslandi — um þetta vitum við ekkert. Hinsvegar getum við borið saman safn ýmissa galdrablaða og dregið af því ályktanir

⁸ Páll Eggert Ólason 1942:263; sjá ennfremur sérstaka umfjöllun um ævi og störf Jóns lærða (Ólína Þorvarðardóttir 2000:92–98).

um það hverskonar galdraráð hafi verið í umferð. Lýsingin á galdrakveri Jóns lærða, sem og galdraskráin úr Skálholti, varpa nokkru ljósi á þetta og koma heim og saman við aðrar heimildir, sem þó eru ekki teknar til sértækrar greiningar í *Brennuöldinni*. Hér verða lesendur einfaldlega að treysta því að höfundur hafi kynnt sér þau gögn sem um er getið í handritaskrá heimildaskrárinnar, þeirra á meðal eru handritin sem andmælandi telur upp í ræðu sinni og fullyrðir að undirrituð hafi ekki „gefið sér tíma til að athuga“.⁹ Dylgjur af þessu tagi eru vægast sagt óviðeigandi í opinberri andmælaræðu, enda verður þeim ekki svarað frekar.

Skilningur á samtímaheimildum

Þegar hér er komið andmælum Sverris Tómassonar fer loks að hilla undir skynsamlega umræðu og hugleiðingar sem taka mætti til athugunar. Margrétar saga og áhrif hennar eru til dæmis rannsóknarefni. Að vísu slær andmælandi því fram að undirrituð hafi ekkert „vitað af“ Margrétar sögu. Hér hefði mátt stilla orðum í hóf, auk þess sem fullyrðing hans um að Margrétar saga hafi á 17. öld verið „önnur hönd ljósmóðurinnar“ þarfnast nánari rökstuðnings. Hann horfir fram hjá því að galdrar þeir sem teknir eru til umræðu í *Brennuöldinni* tengjast annarsvegar þeim dómsmálum sem komu upp á sautjándu öld, hinsvegar þeim þjóðsögum sem varðveist hafa frá seinni tímum. Margrétar saga er hvergi nefnd í íslenskum galdramálum fyrir dómstólum og engin dæmi hef ég fundið um hana (notkun hennar öllu heldur) í þjóðsögum. Í yfirliti því sem gefið er í *Brennuöldinni* um einstök mál og tilefni þeirra (ÓP 2000:175–184) má sjá að stundum er getið um „rúnablað til lækninga“ en erfitt er að átta sig á því hverskonar kveisublöð eru þar á ferðinni.

Sverrir Tómasson veltir því fyrir sér hvenær menn á seinni öldum fara að „trúa því að rúnir geti hrinið á fólki til góðs eða ills?“ og spyr hvort sá átrúnaður sé til kominn „vegna túlkana húmanista á fornþekktum“. Nú má spyrja hvort sérstakrar túlkunar sé þörf á þessu atriði. Frásögn Eglu af því þegar Egill skóf niður rúnir þær sem höfðu nærri banað stúlkukindinni sem frá er sagt í 73. kafla, ætti að vera nógu skýr, sem og ummælin fleygu: „Skalat maður rúnir rista nema ráða vel kunni.“¹⁰ Hversu langt geta menn gengið í að þyrlla

⁹ Hér er ég að vísa til handritanna AM 738 4to; AM 970 4to; AM 687 d og e 4to; AM 428 a 12mo og AM 434 d 12mo sem öll voru skoðuð gaumgæfilega meðfram fjölda annarra heimilda í handritasöfnum Árnastofnunar, Landsbókasafns og Þjóðskjalasafns, eins og fram kemur í heimildaskrá *Brennualdarinnar* og víðar (Ólína Þorvarðardóttir 2000, 197, 394).

¹⁰ *Íslendingasögur og þættir* I, 73: 428; sjá einnig Ólína Þorvarðardóttir 2000:234–35.

upp ryki fræðilegrar varkárni og tortryggni gagnvart heimildum? Mér virðist sem nóg sé af torræðum heimildum og túlkunaratriðum varðandi sautjándu öldina þó að menn séu ekki að láta næsta augljós atriði verða sér fótakefli. Það eru heldur engin ný tíðindi að kaþólskar siðvenjur hafi „hjálpað til að gera heim fornra mennta tortryggilegan í huga sumra lærdómsmanna“ — að því atriði hefur marg oft verið vikið (ÓP 2000:58, 71, 88, og víðar).

Að lokum

Sú niðurstaða andmælanda míns að doktorsrit mitt sé „mikilsverður áfangi í rannsókn á hugafarssögu 17. aldar“ sem bæti „vel við fyrri rannsóknir“ kemur spáskt fyrir sjónir í ljósi þess sem þegar er fram komið. Ójafnvægið í röksemdafærslu hans gefur áheyrendum lítið tilefni til þess að treysta því sem sagt er, hvorki lofi né lastmælum, því hvorugt er nægilega undirbyggt. Er það mikill skaði — ekki síst fyrir háskólasamfélagið og þá vönduðu fræðaumræðu sem þar á að eiga sér stað. Sjálf hafði ég ætlað doktorsritgerð minni hlut í þeirri umræðu. Hún er mitt framlag til íslenskra fræða, afurð margra ára rannsókna um mikið efni sem fáir hafa treyst sér til atlögu við. Hið eiginlega rannsókn-framlag ritgerðarinnar hefur orðið undir í því moldviðri sem Sverrir Tómasson og Einar G. Pétursson þyrfluðu upp við doktorsvörn mína — knúðir áfram af kveðandinni gömlu: „Neyttu meðan á nefinu stendur ...“ (JÁ II:481).

Svar við ræðu 2. andmælanda

Afl gól hann ásum en álfum frama
(Háv. 160)

Af framansögðu má ljóst vera að ræða dr. Bo Almqvists lét í eyrum sem galdur Þjóðreris, er hann „fyr Dellings durum“ blés afli, frama og hyggju í brjóst þeirra er nú þurftu nokkurs við.

Almqvist er þaulreyndur og þekktur fræðimaður og því ekki að undra þó að hann einbeiti andmælum sínum að fræðilegum hluta verksins. Hann skipar doktorsritgerð minni óðara inn í samhengi við þá fræðaumræðu sem þegar hefur átt sér stað hérlendis sem annarsstaðar í álfunni. Ber sú umfjöllun hans órækt vitni um yfirsýn og reynslu. Ábendingar hans og athugasemdir eru flest-

ar gagnlegar og réttmætar, þó að skoðanamunur skilji okkur að á nokkrum sviðum. Skal nú nánar vikið að því.

Kenningar og hugmyndir

Andmælandi minn gerir athugasemd við það „hve miklar mætur“ ég hafi á kenningum Margaretar Murrays og Arnes Runebergs um leifar fornrrar frjósemisdýrkunar „hjá þeim konum og körlum sem dæmd voru fyrir að hafa stundað galdur“. Skömmu áður fór hann þess á leit við mig að leita móti straumi líkt og laxinn í kvæðinu um Odd Hjaltalín, og láta ekki undan tískufyrirbrigðum varðandi efnisskipan og kaflaskiptingu. Hér vil ég sjálf grípa til líkingarinnar um laxinn í sambandi við kenningar Murrays og Runebergs sem vissulega hafa átt undir högg að sækja hjá fræðimönnum og verið hafnað, eins og fram kemur í riti mínu. Þar segir um þetta:

Er skemmst frá því að segja að fræðimenn hafa flestir hafnað kenningum Murrays, *ekki vegna hugmyndanna* sem í þeim felast (þó að þess séu raunar dæmi), heldur framsetningarinnar öllu fremur. *Skortir bæði rök, og þó einkum rannsóknir til stuðnings tilgátum Murrays, sem margar hverjar eru oftúlkun á þeim vísbendingum sem finna má í mál-skjölum og öðrum heimildum.* Hugmyndin um að leifar fornra frjósemistrúarbragða hafi enn verið við lýði í Evrópu á tímum galdrafársins hefur hinsvegar átt nokkru fylgi að fagna, enda *er kenningin athyglisverð og frjó þótt ósönnuð sé.* Fylgismenn Murrays eru því margir, og lætur nærri að hægt sé að tala um sérstakan „skóla“ þar sem aðdáendur hennar eru annars vegar. (Ólína Þorvarðardóttir 2000:16, leturbr. hér)

Það hefur verið rík tillhneiging meðal fræðimanna á undaförnum árum að gera lítinn greinarmun á *hugmyndum* þeim sem fram hafa komið um galdratímabilið í Evrópu og *kenningum* þar að lútandi. Ég vil hinsvegar gerast svo djörf að leita móti straumi varðandi þær hugmyndir sem lesa má úr kenningum Margaretar Murrays — þar eð þær eru athyglisverðar þótt ósannaðar séu. Á þessu stigi máls eru þær þó ekki annað en efni í *rannsóknartilgátu* eins og fram er komið (ÓP 2000:16).

Heimildagrunnur

Andmælandi bendir réttilega á að í þjóðfræðihluta *Brennualdarinnar* er einkum stuðst við nýju útgáfuna af *Íslenskum þjóðsögum og ævintýrum* (1954–61). Hann er þó ekki full sáttur við þá ákvörðun mína að horfa framhjá öðrum þjóðsagnasöfnum þar eð þau séu „öll yngri og veigaminni en *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*“ (ÓP 2000:226). Þarna veltur merking á einu smáorði, og má til sannsvegar færa að í tilvitnaðri setningu hefði mátt standa „eða“ fremur en „og“, því vitanlega er þjóðsagnasafn Sigfúsar Sigfússonar ekki veigaminna verk en þjóðsögur Jóns Árnasonar, svo dæmi sé tekið. Hinsvegar eru öll þau söfn sem talin eru upp á tilvitnuðum stað *yngri* útgáfur sagna sem safnað hefur verið og þær skráðar seinna en sögurnar í safni Jóns Árnasonar. Það er vitanlega rétt hjá andmælanda að það er ekki þar með sagt að þær séu síðar til orðnar, enda ber ekki að skilja orð mín þannig. Um aldur þjóðsagna verður aldrei fullt nema með ítarlegum rannsóknum á inntaki og formi með hliðsjón af öðrum heimildum.

Sömuleiðis þori ég ekki að fullyrða neitt um það hversu langt útgefendur hafa gengið í því að birta óbreytt handritin að þjóðsögum Jóns Árnasonar í síðari útgáfum. Það hefur ekki verið rannsakað. Hinsvegar er nokkuð ljóst, ef marka má það sem Jón Árnason segir sjálfur um eigin breytingar á handritunum, að þeir sem gáfu þær út síðar hafa ekki gengið alla leið í átt til óbrennlaðrar birtingar á þeim. Til dæmis eru ekki birtar ættartölur þeirra sögupersóna sem um er fjallað, en það er eitt af því sem Jón Árnason ákvað á sínum tíma að fella út, svo hér er að ýmsu að hyggja.¹¹

Bo Almquist bendir réttilega á að

safn Jóns nær yfir margar og fjölbreyttar sagnir um galdramál og töfra-brögð og að hann hefur auk þess í mörgum tilvikum skrásett fleira en eitt afbrigði af þeim.

Þetta er einmitt ein veigamikil ástæða þess að þjóðsögur Jóns Árnasonar urðu fyrir valinu sem heimildagrunnur þess þjóðsagnaefnis sem unnið er með í doktorsriti mínu. Andmælandi fullyrðir ennfremur að „Sigfús Sigfússon frá Eyvindará, sem ætla má alþýðumann“ hafi „enga sagnaflokka eða einstakar sagnir viðvirkjandi galdramönnum og göldrum sem eru ekki þegar til í safni Jóns“, og styður það framansagt enn frekar.

¹¹ *Úr fótum* I:243–44; sbr. Ólína Þorvarðardóttir 1998:254.

Þróun galdrasagna og vitnisburður þeirra

Ég tel að umræða mín um heimildagildi sagnasafns Jóns Árnasonar lúti einmitt að því að gera sér grein fyrir og meta veikleika þess og styrk. Víst er að við eigum Jóni og samstarfsmönnum hans mikið að þakka. Þær þakkir mega þó ekki bera heimildarýnina ofurliði, eins og ég hef áður bent á.¹²

Þessu tengd er sú athugasemd andmælanda að hugsanlega hafi ég miklað fyrir mér „muninn á munnmælasögum um galdur og galdramenn á Íslandi á 17du öld og 19du öld“ og vísar til þess að sumar sagnirnar um Sæmund fróða hafi verið „svo að segja eins“ á 17du öld, þegar Árni Magnússon skrifaði þær upp, og í munnmælum 19du aldar. Þetta er raunar ekki allskostar rétt. Sögurnar af Sæmundi tóku nokkrum breytingum í aldanna rás, eins og sjá má þegar síðari tíma sagnir af Sæmundi eru bornar saman við þær sögur sem Árni Magnússon skrjáði á sínum tíma. Um þetta hefur verið fjallað áður, m.a. af Einari Ólafi Sveinssyni sem sýnir raunar fram á að ýmsar níttjándu aldar galdrasögur séu fornlegri en sögur sem skráðar voru á þeirri sautjándu.¹³ Í meistaraþrófsritgerð minni „Galdur í munnmælum“ geri ég þessari þróun nokkur skil og endurómur þeirrar umfjöllunar er í *Brennuöldinni*.¹⁴

Af ummælum Almqvists mætti ætla að þær sögur af Sæmundi sem birtar eru hjá Jóni Árnasyni séu allt 19du aldar sögur. Í síðari útgáfu þjóðsagnanna eru teknar upp nokkrar Sæmundarsögur sem fengnar eru úr Árnasafni, eftir handritum Árna Magnússonar frá því um 1700 (JÁ I:469–475). Þær eru með nokkuð öðrum brag en þær sögur sem Jón lét safna síðar (JÁ I:475–489). Hinsvegar má af ýmsum heimildum ráða að trú manna á galdur, til dæmis tilberatrúin, hefur verið sterk hér á landi allt fram á níttjándu öld og jafnvel lengur, svo í reynd verður ekki séður mikill munur á sautjándu öldinni og þeirri níttjándu hvað það varðar.¹⁵ Ég vil þó ekki gerast jafn djörf og andmælandi minn að fullyrða að þjóðsögur 19du og jafnvel 20stu aldar „gefi betri mynd af trú og sögnum á galdraöld en samtímaheimildir 16du og 17du aldar“ þó að tilgátan sé athyglisverð og rími á vissan hátt við niðurstöður Einars Ól. Sveinssonar (1946). Hinsvegar má til sannsvegar færa að

¹² Ólína Þorvarðardóttir 1998:264–66; sjá ennfremur Ólína Þorvarðardóttir 2000:225–26.

¹³ Einar Ól. Sveinsson 1946:111–124; og 1940:179–82.

¹⁴ Ólína Þorvarðardóttir 1992 (ópr. námsritgerð á Háskólabókasafni), sjá ennfremur Ólína Þorvarðardóttir 2000:250–55 og 311–313.

¹⁵ Sjá t.a.m. umfjöllun doktorsritgerðarinnar bls. 290–91; sbr. AM 960 15 a 4to; og Wall 1977–78:170–74.

sú þjóðtrú og þær frásagnir sem er að finna í Þjóðsögum Jóns Árnasonar gefi *stundum* betri hugmynd um trú og sagnir í fornöld heldur en Íslendingasögurnar (leturbr. ÓP).

Sú skoðun á að minnsta kosti fullan rétt á sér að lögspekingar, klerkar, sagnaritarar og aðrir hugmyndafræðingar eigi það einatt til að afbaka sýn manna á þeirra eigin samtíð. Á þetta er meðal annars bent í *Brennuöldinni*.¹⁶

Saga og sögn

Andmælandi minn gerir að umtalsefni þá umræðu sem tekin er upp í doktorsriti mínu um heimildagildi ólíkra sagna og sagnategunda. Finnst honum hún full ítarleg. Hér ber á það að líta að doktorsritgerð mín er skrifuð inn í íslenska þjóðfræðaumræðu, sem er langt því frá að vera fullmettuð. Þjóðsagnafræði er ekki langt komin sem fræðigrein hér á landi, og þó að nokkuð hafi verið skrifað um það efni, er fjarri því að menn séu á eitt sáttir um þýðingar hugtaka og almenna notkun þeirra. Í íslensku máli hefur *þjóðsaga* verið notuð jöfnum höndum yfir sagnir og sögur af þjóðlegu tagi, auk þess sem fræðimenn hafa verið misvísandi í skilgreiningum eins og ég geri grein fyrir á tilvitnuðum stað (ÓP 2000:242–52). Nægir að minna á þann ólíka skilning sem þeir Hallfreður Örn Eiríksson og Jón Hnefill Aðalsteinsson leggja í hugtakið „þjóðsögur“.¹⁷ Varðandi notkun mína á hugtakinu „sagnir“ og „fabúlur“ (ÓP 2000:245) þá erum við Bo Almqvist sammála um skilgreininguna (sbr. ÓP 2000:243). Á tilvitnuðum stað (ÓP 2000:245–46) er því ekki verið að skilgreina hugtökin heldur er gripið til þeirra til að lýsa einkennum þeirra sagnagerða sem til umfjöllunar eru um galdur og galdramenn. Þar er annarsveggar að finna „skáldlegar frásagnir með ævintýraminum flökkusagna“ um íslenska galdramenn, frásagnir sem margar hverjar eru skáldsagnir (fabúlur) — hinsvegar sagnir sem margar hverjar eru reynslusagnir (memórötur). Íslenska orðið *flökkusögn* er hinsvegar svo gegnsætt og auðskilið að ekki þótti þörf á nánari skilgreiningu þar eð enginn ágreiningur hefur verið uppi um notkun þess, ólíkt þjóðsöguhugtakinu.

¹⁶ Ólína Þorvarðardóttir 2000:219; sjá einnig sömu heimild bls. 19, 64 og 89.

¹⁷ Hallfreður Örn Eiríksson 1983:273–74; Jón Hnefill Aðalsteinsson 1989:229. Einnig er fróðlegt að bera það sem Einar Ól. Sveinsson segir um þjóðsöguna (1940:12) saman við skilgreiningar til dæmis Lüthi (1986 og 1976) og Olriks (1965:129–41).

Almqvist setur fram þann skilning á hugtakinu *memorat* að slíkar frásagnir séu „alls ekki sagnir“ og heldur ekki munnmælahefð (tradition). Vandast nú málið, því hér stangast skilgreiningar á. Því hefur til dæmis verið haldið fram, meðal annars af G. Granberg 1935, að stærsti flokkur reynslusagna sé í reynd „tradition-bound material“ (Bødker 1965:196). Almqvist vísar sjálfur í hugtakafræði Bødkers þar sem segir ennfremur:

For a m[emorate] to become tradition it is a condition that other people think it is interesting enough to retell it, by which it is likely to become subject to stylistic alteration ... A m[emorate] will thus gradually become *erinnerungssage* ... such alterations may take place without the working of inventive fantasy on the subject matter. A sober and correct account may well be called a *sägen* [sögn] without being fiction in the strict sense of the word (Bødker 1965:195 — innskot ÓP).

Hér má minna á það hvernig hugtökin *erinnerungssage* (reynslusaga) og *sägen* (sögn) eru skilgreind í sömu hugtakafræði. Um reynslusöguna, sem Carl Wilhelm von Sydow tók upp sem sérstakt hugtak 1934 segir að þýska orðið *erinnerungssage* sé þýðing hans á *minnesägen* sem síðar (1948) var þýtt á ensku sem *memoral sagn* (Bødker 1965, 86). Hugtakið *sägen* eða ‘sögn’ er einnig rakið til Sydows og skilgreint

... as a distinct from *folksaga* in that it is a narrative which is taken in earnest as useful and interesting knowledge ... it is often about actual persons mentioned by name, which is not the case with the *folksaga* (Bødker 1965:253).

Sögn gerir með öðrum orðum kröfu til þess að vera trúverðug frásögn raunverulegra atburða sem studdir eru með því að tilgreina staði og nöfn þeirra er við sögu koma auk annarra sannana. Saga hefur hinsvegar það meiginmarkmið að skemmta áheyrendum án þess að spurt sé um sannleiksgildi hennar, eins og von Sydow bendir á:

Medan sängen vill berätta något faktiskt och ofta styrker detta med att utpeka den plats, där händelsen har ägt rum, med att nämna den person saken gällde, eller genom att anföra andra sanningskriterier, vill sagan i första rummet roa sina åhörare med sitt lustiga eller underbara innehåll utan att fråga efter, om det är sant eller ej. Den nämner därför i

regel varken ort — eller personnamn. Blott händelsen i och för sig bryr den sig om. Detta medför också lätt en olikhet i stil: medan sägnen är kort och ofta helt torrt relaterande, söker sagan göra sin framställning så saftig och livlig som möjligt. (Sydow 1931:199)

Sá hluti íslenskra munnmæla sem skilgreina má sem sagnir (sägen) lýtur einmitt þeim lögmálum sem Sydow nefnir hér að ofan. Í þeim hópi eru velflestar frásagnir af íslenskum galdramönnum: Þær fjalla um nafngreint fólk á tilgreindum stöðum og margar þeirra draga fram ýmsar sannanir máli sínu til stuðnings. Þetta er sá flokkur hérlands munnmælaefnis sem í daglegu máli nefnist *þjóðsögur* en fræðimenn hafa sumir hverjir viljað skilgreina sem „sagnir“.¹⁸ Sá hluti þeirra sem felur í sér nafngreinda einstaklinga, frásagnir sem að hluta til byggja á því sem menn telja sig „muna“ eða hafðar eru eftir einhverjum sem hafði eftir öðrum sem „mundi“ atburði — myndi flokkast undir *reynslusagnir* eins og það orð hefur verið skilgreint. Hitt er jafn ljóst að skilningur evrópskra fræðimanna á hugtökunum *fabulat* og *memorat* er ekki fyllilega samhljóma, eins og þegar er rakið.

Við þetta má bæta að mér hefur aldrei til hugar komið að reynslusagnir séu „einu heimildirnar“ sem við höfum um þjóðtrú, eins og andmælandi virðist lesa úr orðum mínum. Þá á ég erfitt með að skilja þá athugasemd hans að

sumar af þeim munnmælaheimildum sem doktorsefni notar, og sem máli skipta í þessu sambandi [sáu] alls ekki frásagnir eða sögur í neinum skilningi þessara orða heldur það sem á ensku máli er kallað *belief statements* og á sænsku *trosutsagor*.

Hér er Almqvist að tala um einstakar hendingar úr þjóðsagnageymdinni á borð við þær að hægt sé að læra galdur í Svartaskóla eða að huldufólk búi í Álfaborginni á Borgarfirði eystra. Satt að segja eru slíkar frásagnir ekki heimildagrunnur í riti mínu, því þar er fyrst og fremst stuðst við sagnaefni. Hér hefði ég kosið nánari rökstuðning fyrir athugasemdinni.

¹⁸ Hér minni ég enn á að íslenskir fræðimenn skilgreina þessi hugtök sitt með hvorum hætti. Hallfreður Örn Eiríksson skiptir íslenskum þjóðsögum upp í *ævintýri* (sem samsvara þá *Märchen*) og *sagnir* (sem samsvara þá *Sagen*) (1983:273–74 og 307–309). Er hann þar á svipuðum slóðum og Einar Ól. Sveinsson sem notaði hugtökin *þjóðsögur* og *þjóðsagnir* (1940). Jón Hnefill Aðalsteinsson hefur annan hátt á. Hann styðst við Sydow en þýðir hugtök hans *sage* og *sägn* sem „þjóðsögur“ og „sagnir“ (1989:232).

Seiður og níð

Andmælandi vekur máls á því að í efnisskrá 6. bindis af Þjóðsögum Jóns Árnasonar séu talin að minnsta kosti 20 dæmi um seið, en ég taki ekki tillit til þess í töflu sem birt er í riti mínu yfir galdrabrögð í þjóðsögum, fornþókmenntum og dómum (ÓP 2000:241). Hér gætir nokkurs misskilnings. Seiðurinn, eins og honum er lýst í fornþókmenntum, til dæmis í Eiríks sögu rauða (4. k.), Vatnsdælasögu (10. k.) og víðar,¹⁹ kemur ekki fyrir í íslenskum þjóðsögum, þó að orðið sjálft komi fram í efnisorðum aftanmáls. Í tilvitnaðri efnisskrá Jóns Árnasonar eru dæmin allt annarskonar: Tröll seiðir til sín prest úr stólnum (JÁ I:146); kerlingar seiða lax hvor frá annarri (JÁ I:461); galdramenn kynda undir potti (JÁ I:579); galdramaður seiðir fiskinn upp úr Apavatni (JÁ II:84). Auk þessa eru tilgreind ýmis dæmi, undir liðnum *seiður*, sem öll eru seiðathöfninni alveg óviðkomandi (JÁ VI:298).

Um *níðið* er víða fjallað í doktorsritgerð minni (ÓP 2000:89, 190, 240, 241, 258), einkum þó í samnefndum kafla (ÓP 2000:232–33). Í kaflanum um Þormóð í Gvendareyjum er minnst á samband níðkveðskapar og ákvæðaskáldskapar og vísað til rits Almqvists.²⁰ Ég get þó tekið undir það, eftir á að hyggja, að hér hefði mátt leggja þyngrí áherslu á níðskáldin sem fyrirrennara kraftaskálda.

Varðandi það vafamál hvort níðstöng hafi verið sett upp í galdramáli 1698 þegar Þorgils Einarsson setti upp lönguhöfuð „án vonds ásetnings“ að eigin sögn (*Alpb.* IX:54) þá veltur orðnotkunin á þeim skilningi sem leggja má í hugtakið *níðstöng*. *Veðurgapi* er þekkt galdrabragð sem framið er til þess að magna upp stórviðri — þá var fiskhaus tekinn, settur á stöng og sært með orðum og/eða gjörðum. Þetta er samskonar verknaður og þegar níðstangir voru reistar gegn andstæðingum líkt og um getur í Egils sögu (57. k.) og Vatnsdælu (34. k.). *Veðurgapi* er með öðrum orðum níðstöng — form galdursins og framkvæmd hans eru sama eðlis, svo hér er bita munur en ekki fjár. Því má bæta við til gamans, að ekki eru nema ríflega tveir áratugir síðan maður sagði frá því í vitna viðurvist, að mér viðstaddri, að hann hefði reist níðstöng með gapandi þorskhöfði og snúið að tilteknum bæ vestur á fjörðum í hefndarskyni fyrir meintar misgjörðir. Galdurinn mun hafa tekist.²¹ Athöfnin er vel þekkt með-

¹⁹ Gísla saga Súrssonar (18. k.); Haralds saga hárfagra (34. k.); Gunnars saga Keldugnúpsfífls (11. k.); Laxdæla (35. k.); Örvar Odds saga (2. k.); Ynglingasaga (7., 13., og 14. k. og víðar).

²⁰ Almqvist 1965 I:210; sbr. Ólína Þorvarðardóttir 2000:258.

²¹ Trúnaðarheimild í fórum höfundar.

al eldra fólks þar um slóðir, þótt ekki viti ég fleiri dæmi þess að menn hafi gripið til hennar í seinni tíð.

Hænan og eggid

Stundum er spurt hvort komi á undan, hænan eða eggid. Langt mál mætti rita um orsakatengslin milli þjóðsagna og þjóðtrúar. Að hve miklu leyti hafa þjóðsögurnar áhrif á trú manna? Eru þær *vitnisburður* um þjóðtrú, eða jafnvel *uppspretta* þjóðtrúar — nema hvorttveggja sé? Viðlíka spurningum veltir andmælandinn upp þegar hann segir:

Nýjustu rannsóknir þjóðfræðinga á galdramálum í Svíþjóð ... gefa til kynna að einmitt flökkusagnir hafi oft og tíðum að verulegu leyti mótast það sem menn eru sakaðir um í galdramálum. Það sem vitni þykjast hafa séð og það sem hinir ákærðu gangast við, ýmist tilneyddir eða ótilneyddir.

Hér er að ýmsu að hyggja, því þó að sögusagnir séu vitanlega uppspretta atburða oft á tíðum, þá eru þær ekki síður, og jafnvel enn fremur, heimildir um hugsunarhátt og trú — þaðan sem þær eru sprotnar. Ég tel varasamt að leggja of mikið út af sjálfstæðu hreyfiafli sagna, þó að vitanlega vinni ýmsir þættir saman í þeirri flóknu orsakakeðju sem fer af stað þegar menn taka að túlka skynjanir sínar á forsendum þess sem þeir trúa eða halda hverju sinni.²²

Að svo mæltu vona ég að lokaorð dr. Bo Almqvists megi verða að áhrínisorðum. Ég vil þakka honum hlýjar óskir, málefnaleg andmæli og uppbyggilegar athugasemdir sem ég lít á sem *gagnrýni* í besta skilningi þess orðs. Ábendingar hans eru geymdar en ekki gleymdar — þær hafa búið um sig vel í *hyggju Hroftatróðu*.²³

²² Um þetta hef ég fjallað áður, m.a. varðandi atburðina sem urðu í botni Skutulsfjarðar 1655–66, sjá Ólína Þorvarðardóttir 1992:36–42.

²³ Sbr. Háv. 160: „... hyggju Hroftatý“.

HEIMILDIR

Handrit

AM 445 fol	AM 970 4to	Dórnabók Þorleifs Korts- sonar [Þí Skjs Öx Þorl Kort]
AM 687 d 4to	AM 428 a 12mo	
AM 687 e 4to	AM 434 d 12mo	
AM 738 4to	Lbs 101 4to	
AM 960 15 a 4to	Holm papp 64 fol	

Útgefin rit

Almqvist, Bo 1965: *Norrön niddiktning. Traditionshistoriska studier i versmaga* 1. Nid mot furstar. (Nordiska texter och undersökningar 21). Almqvist & Wiksell. Uppsala.

Alþingisbækur Íslands I–X. Sögufélagið. Reykjavík 1912–67.

Birkelund, Merete 1983: *Trolldkviden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*. Arusia – historiske skrifter III. Århus.

Bødker, Laurits 1965: *Folk Literature (Germanic)*. International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. Vol. II. Rosenkilde and Bagger. Kaupmannahöfn.

Eddukvæði 1968. Ólafur Briem annaðist útgáfuna. Prentsmiðjan Oddi. Reykjavík.

Einar G. Pétursson 1998: *Eddurit Jóns Guðmundssonar lærða* I–II. Stofnun Árna Magnússonar. Reykjavík.

Einar Ólafur Sveinsson 1940: *Um íslenzkar þjóðsögur*. Sjóður Margrétar Lehmann-Filhés. Ísafoldarprentsmiðja. Reykjavík.

Einar Ólafur Sveinsson 1946: „Folksægne om ísländska häxmästare.“ *Arv – Tidskrift för nordisk folkminnesforskning*. 2. årg.

Gísli Sigurðsson 1996: „Þjóðsögur“. *Íslensk bókmenntasaga* III, 490–94. Ritstjóri Halldór Guðmundsson. Mál og menning. Reykjavík.

Hallfreður Örn Eiríksson 1983: „Sögn“ sjá *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*, 273–74.

Hallfreður Örn Eiríksson 1983: „Þjóðsaga“ sjá *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*, 307–13.

Hannes Finnsson 1970: *Mannfækkun af hallærum*. Jón Eypórsson og Jóhannes Nordal útg. Almenna bókafélagið. Reykjavík.

Hugtök og heiti í bókmenntafræði. Jakob Benediktsson ritstýrði. Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands. Mál og menning. Reykjavík.

Íslendingasögur og þættir I–III. Bragi Halldórsson, Bergljót Kristjánsdóttir, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Örnólfur Thorsson útg. Svart á hvítu. Reykjavík 1987 (1. útg. 1985–86).

Jón Hnefill Aðalsteinsson 1989: „Þjóðsögur og sagnir“. *Íslensk þjóðmenning* VI. Munnmenntir og bókmenning. Ritstjóri Frosti F. Jóhannsson. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík.

Jón Árnason 1862–64 (safnað hefir): *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* I–II. Forlag J.C. Hinrichs's bókaverzlunar. Leipzig.

Jón Árnason 1954–61 (safnað hefir): *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* I–VI. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson útg. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík.

- Jón Helgason 1948: „Bókasafn Brynjólfs biskups“. *Árbók Landsbókasafns Íslands* 1946–47 III.–IV. ár, bls. 116–122.
- Jón Magnússon 2001: *Píslarsaga séra Jóns Magnússonar*. Matthías Viðar Sæmundsson útg. Þórður Ingi Guðjónsson og Jón Torfason sáu um útgáfu viðauka. Mál og menning. Reykjavík.
- Lüthi, Max 1986: *The European Folktale. Form and Nature*. Indiana University Press. Bloomington/Indianapolis (titill á frummáli: *Das europäische Volksmärchen*, 1982).
- Lüthi, Max 1976: *Once Upon a Time. On the Nature of Fairy Tales*. Indiana University Press. Bloomington (titill á frummáli: *Es war einmal*, 1970).
- Lýður Björnsson (útg.) 1976: *Kennimark kölska (Character bestia)*. Ísafoldarprentsmiðja. Reykjavík.
- Matthías Viðar Sæmundsson 2001: „Galdur og geðveiki. Um píslarsögur og galdrasóttir á sautjándu öld“, sjá Jón Magnússon: *Píslarsaga*, 343–420.
- Olrik, Axel 1965: „Epic Laws of Folk Narrative“. *The Study of Folklore*. Ritstjóri Alan Dundes. Englewood Cliffs, N.J.
- Ólafur Davíðsson 1898–1903: *Íslenzkar gátur, skemtánir, vikivakar og þulur* IV. Þulur og þjóðkvæði. Safnað hafa Ólafur Davíðsson og Jón Árnason. Hið íslenska bókmenntafjelag. Kaupmannahöfn.
- Ólafur Davíðsson 1940–43: *Galdur og galdramál á Íslandi*. Sögufélag. Reykjavík.
- Ólína Þorvarðardóttir 1992: „Merkingarheimur og skynjun. Sekt og sakleysi í Píslarsögu séra Jóns Magnússonar“. *Tímarit Máls og menningar* 4, bls. 36–42.
- Ólína Þorvarðardóttir 1992 (ópr.): Galdur í munnmælum. Hneigð, hlutverk og þróun íslenskra galdrasagna (námsritgerð), Háskóla Íslands.
- Ólína Þorvarðardóttir 1998: „Þjóðsögur Jóns Árnasonar? Tilraun til heimildarýni.“ *Þjóðlíf og þjóðtrú. Ritgerðir helgaðar Jóni Hnefli Áðalsteinssyni*. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík.
- Ólína Þorvarðardóttir 2000: *Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjöllum og munnmælum*. Háskólaútgáfan. Reykjavík.
- Páll Björnsson í Selárdal 1976: „Character bestia“ sjá Lýður Björnsson: *Kennimark*, 15–107.
- Páll Eggert Ólason 1942: *Saga Íslendinga* V. Seytjándi öld. Menntamálaráð og Þjóðvinafélag. Reykjavík.
- Sigfús Sigfússon 1982–93 (safnaði): *Íslenskar þjóðsögur og sagnir* I–XI. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík (1. útg. Seyðisfjörður/Reykjavík 1922–58).
- Sprenger og Kramer 1615: *Malleus Maleficarum Maleficas*. Lugduni.
- Sydow, Carl Wilhelm von 1931: „Om folksagorna“. *Nordisk kultur* IX. B. Folksägnen och folksagor. Útgefandi C. W. Von Sydow. Stokkhólmur/Osló/Kaupmannahöfn.
- Úr fórum Jóns Árnasonar. *Sendibréf* I–II. Finnur Sigmundsson bjó til prentunar. Hlaðbúð. Reykjavík 1950.
- Vestfirzkar þjóðsögur* I. 1909. Útg. Arngrímur Bjarnason og Oddur Gíslason. Prentsmiðja Vestfirðinga. Ísafjörður.
- Vestfirzkar þjóðsögur* II–III. 1955–1959. Útg. Arngrímur Bjarnason. Ísafoldarprentsmiðja. Reykjavík.
- Viðar Hreinsson 1996: „Tvær heimsmyndir á 17. öld“. *Guðamjöður og arnarleir*. Ritstjóri Sverrir Tómasson. Háskólaútgáfan. Reykjavík.

Wall, Jan 1977–78: *Tjuvmjölkande väsen* I–II. (Acta Universitatis Uppsaliensis. Studie ethnologica Uppsaliensia 3). Uppsala universitet. Uppsala.
Pröstur Helgason 2000: „Um staf-krókaleyfishafa. Út á hvað ganga íslensk fræði eiginlega?“ *Morgunblaðið* 6. júní 2000.

Aðrar heimildir

Einar G. Pétursson 1998–99 (ópr.): Athugasemdir við handrit að doktorsritgerð Ólínu Þorvarðardóttur, dags. 9.10.1998; 7.12.1998; 21.09.1999 og 20.10.1999 (afrit í för-um höfundar).
Trúnaðarheimild frá 1979 (í förum höfundar).

Ólína Þorvarðardóttir
Menntaskólanum á Ísafirði
Torfnesi
400 Ísafjörður
olina@fvi.is